

Aziz Suryal Atiya **(1898–1988)**

W dwudziestym wieku — badania mediewistyczne prowadzone przez Arabów — doczekały się jedynie dwóch uczonych o randze międzynarodowej. Jednym z nich był Syryjczyk Philip K. Hitti (1886–1978)¹, drugim natomiast Egipcjanin Aziz Atiya. Znamiennym jest, że obydwaj byli chrześcijanami, nie zaś, jak się stereotypowo zakłada, że Arab to muzułmanin. Ph. Hitti oraz A.S. Atiya swoją działalność rozwinęli przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych.

Aziz Atiya (arab. ‘Azīz Sūryāl ‘Aṭīyyat) urodził się 5 lipca 1898 roku w osadzie Al-Ayisza położonej w zachodniej części delty Nilu w Egipcie². W 1905 roku koptyjska rodzina Atiyów przeprowadziła się do Zakaziku (arab. az-Zaqāzīq, na pn.-wsch. od Kairu) i chłopca skierowano do szkoły elementarnej. Po jej ukończeniu Aziz Atiya wyjechał do Kairu, gdzie zdał maturę w 1914 roku i postanowił zostać lekarzem zapisując się na Wydział Lekarski Uniwersytetu Kairskiego. Studiów jednak nie ukończył, angażując się w wydarzenia polityczne w 1919 roku w Egipcie. Następnie został zatrudniony w Ministerstwie Rolnictwa, a w 1927 roku ukończył ‘Higher Training College’, jak wynika z jego *curriculum vitae*. Zdobyte umiejętności, zwłaszcza ciągle rozwijana znajomość języków obcych (angielski, francuski, niemiecki, włoski, łacina, włoski, rodzimy arabski wraz z koptyjskim oraz w mniejszym stopniu: hiszpański, walijski, niderlandzki, turecki, grecki) umożliwiły mu dalszy rozwój kariery naukowej. Aziz Atiya miał świadomość, że nauka historii uprawiana w Europie stała na znacznie wyższym poziomie niż w Egipcie i nie była skrępowana islamem. Stąd młody adept historii wybrał się na dalsze studia do Liverpoolu. Tam, w 1931 roku otrzymał tytuł licencjata historii średniowiecznej i nowożytnej z wyróżnieniem. Kolejne studia arabistyczne i historyczne Atiya kontynuował w Londynie. Zwieńczeniem tego był obroniony tam doktorat w 1933 roku z arabistyki oraz islamistyki. W 1935 roku Atiya opuścił Londyn i został zaproszony przez orientalistę

¹ Zob. F.A. Jakubowski, Philip Khuri Hitti (1886–1978), *Mediewiści II*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2013, s. 45–52.

² Biografię oparto na podstawie bardzo krótkiego tekstu P.E. Walker, Aziz Atiya. A biography, w: *Medieval and Middle Eastern Studies of honor Aziz Suryal Atiya*, ed. by Sami A. Hanna, Leiden 1972, s. 5–8 oraz materiałach zgromadzonych i przechowywanych w bibliotece Uniwersytetu stanu Utah w Salt Lake City oraz na platformie J. Willard Marriott Digital Library — Aziz Suryal Atiya Papers 1927–1993, <https://collections.lib.utah.edu> (dostęp: lipiec i sierpień 2022 r.). Znajdują się tam materiały do życia i działalności uczonego. Dalsze cytowanie — Aziz Suryal Atiya Papers. Dokładniejsze ustalenia biografii uczonego napotykać na znaczne trudności zwłaszcza, jeśli chodzi o okres pierwszych trzydziestu lat jego życia. Wiadomości o tym okresie jego życia są cząstkowe i niepełne.

prof. Paula Kahle (1875–1964) — na Uniwersytet w Bonn. Tam Atiya został zatrudniony na stanowisku docenta i honorowego profesora, aby prowadzić wykłady do 1939 roku³. Z racji wybuchu wojny we wrześniu tego roku, Atiya powrócił do Egiptu, gdzie go dostrzeżono i zamierzano spożytkować jego niemałe umiejętności oraz rozgłos w świecie nauki historycznej. Król Egiptu, Faruk I (1936–1952) powołał go na stanowisko inspektora ds. historii w średnim szkolnictwie przy Ministerstwie Oświaty Egiptu. Jednak rola A. Atiyi była bardziej symboliczna niż faktyczna z racji niedorozwoju egipskiego szkolnictwa w ogóle. Po powrocie do Kairu, Aziz Atiya poznał Lolę Messihę (1917–2002)⁴, która najpierw została jego asystentką, a w 1941 roku para zawarła związek małżeński. Nowożeńcy doczekali się dwojga dzieci. A. Atiya zatrudnił się także na stanowisku profesora historii na Uniwersytecie Kairskim. Ta współpraca trwała do 1942 roku, kiedy uczony przeniósł się na uniwersytet w Aleksandrii. Tam stworzył podwaliny pod katedrę historii średniowiecznej, którą kierował do 1952 roku. W roku akademickim 1949/1950 pełnił funkcję prodziekana Wydziału Sztuki, a latach 1952–1954 był dziekanem Wydziału Historii.

Okres życia Aziza Atiyi po 1945 roku to nieprzerwane pasmo sukcesów naukowych, realizowanych głównie w Stanach Zjednoczonych. W 1946 roku Atiya udał się na badania w północno-wschodniej Libii — do Pentapolis (Πεντάπολις) — w historycznej Cyrenajce, które finansowali Brytyjczycy. W latach 1949/1950 Atiya był uczestnikiem naukowej wyprawy do klasztoru św. Katarzyny na Półwyspie Synaj. Instytucjami finansującymi były tu *American Foundation for the Study of Man* — oraz Uniwersytet w Aleksandrii. Atiya zajął się sporządzeniem mikrofilmów zgromadzonych w monasterze manuskryptów⁵. Wędrówki naukowe uczonego za ocean rozpoczęły się w 1951 roku, wówczas miał miejsce pierwszy pobyt w Stanach Zjednoczonych. W styczniu 1954 roku A. Atiya wraz z Murādem Kāmilem (1907–1975) i Sāmīm Ġarbem (1893–1979), założyli „Higher Institute of Coptic Studies”. Był to ważny krok w celu promowania naukowego środowiska koptów. Niestety, fundusze nowej organizacji były nader skromne⁶. Drugi wyjazd za Atlantyk Atiya zrealizował w roku akademickim 1955/1956, wizytując Uniwersytet w Michigan (w Ann Arbor) jako profesor arabistyki. W roku 1956 Atiya trafił do Nowego Jorku i na okres roku akademickiego związał się z Union Theological Seminary⁷. Wówczas

³ Było to spowodowane też tym, że władze Uniwersytetu w Bonn postanowiły wydalic P. Kahle ze swego grona z tej racji, że był on przeciwnikiem nazizmu J. Fücker, Kahle Paul, *Neue Deutsche Biographie* 11 (1977), s. 24–25.

⁴ <https://www.findagrave.com/memorial/176767958/aziz-s.-atiya> (dostęp: 26.08.2022).

⁵ Atiya postulował badania nad klasztorem w 1940 roku, świadczy o tym „Report on the Mount Sinai manuscript project created by dr. Aziz Atiya for the Minister of Education” z lipca 1940, roku 0480_023_009 Aziz Suryal Atiya Papers. Pismo w j. francuskim. Zob. A. Atiya, *The Arabic manuscripts of Mount Sinai. A hand-list of the Arabic manuscripts and scrolls microfilmed at the library of the Monastery of St. Catherine, Mount Sinai. Foreword by Wendell Phillips, Baltimore 1955*, s. IX–XIII, gdzie opisano historię ekspedycji naukowej.

⁶ A.S. Atiya, *Higher Institute of Coptic Studies, „The Coptic Encyclopedia”*, t. 4, s. 1230, New York 1991.

⁷ Śladem tego liczna korespondencja w spuściznie Aziz Suryal Atiya Papers (dostęp: sierpień 2022 r.).

także współpracował w Nowym Jorku z Uniwersytetem Columbia. W 1957 roku Atiya współdziałał z Uniwersytetem Indiana w Bloomington, będąc tam profesorem wizytującym. W kolejnym roku akademickim 1957/1958 wizytował Uniwersytet w Princeton jako profesor historii arabskiej i islamu. W Princeton został również członkiem *Institute of Advanced Study* (1958–1959)⁸. Wreszcie w 1959 roku został zaproszony na Uniwersytet stanu Utah w Salt Lake City. Atiya został mianowany profesorem języków i historii. Tam rozpoczął budowę Centrum studiów arabskich i kultury Bliskiego Wschodu⁹. Stało się to w 1960 roku, kiedy A. Atiya rozpoczął kreowanie ośrodka naukowego pod nazwą *Middle East Center* (MEC). Wówczas rozpoczął gromadzić literaturę w bibliotece ufundowanej przez finansistę Johna Willarda Marriota (1900–1985)¹⁰. W 1967 roku Atiya został mianowany Zasłużonym Profesorem Historii (*Distinguished Professor of History*) i obdarzony honorowym doktoratem Uniwersytetu Utah. W tymże roku Brigham Young University — uczelnia mormonów w stanie Utah — również zaszczyliła go honorowym doktoratem za odkrycia w dziedzinie papirologii. Chodziło o odkrycia, których Atiya dokonał w Metropolitan Museum w Nowym Jorku. Badacz natknął się na jedenaście fragmentów papirusów pochodzenia koptyjskiego i arabskiego. Były to zakupione w 1947 roku rękopisy, dotąd nierozpoznane. Rękopisy te przekazano w listopadzie 1967 roku Kościołowi Jezusa Chrystusa Świętych w Dniach Ostatnich. Jego kariera akademicka dobiegała końca w związku z osiągnięciem wieku emerytalnego w 1968 roku, ale nie oznaczało to zaprzestania badań. Pracując nad dziełem swego życia — *The Coptic Encyclopedia* — zmarł w Salt Lake City 24 września 1988 roku. Tam też został pochowany.

Dorobek naukowy Aziza Atiyi jest okazały¹¹. Jeszcze przed wyjazdem do Bonn — w 1934 roku — A. Atiya wydał swą pierwszą publikację *The Crusade of Nicopolis*¹², która powstała na bazie rozprawy doktorskiej. Książka była nowatorska, choćby z racji nowej analizy źródeł, literatury, współpracy z Carskim Instytutem Historycznym w Sofii (mapy), a także wizji lokalnej pola bitwy z 25 września 1396 roku¹³. W 1936 roku A. Atiya opublikował siedem haseł w pierwszej edycji *Encyclopaedia of Islam*¹⁴. W 1938 roku A. Atiya wydał drugą, przeszło 600-stronicową książkę *The*

⁸ Wiadomości o etapach jego naukowej drogi na podstawie Aziz Suryal Atiya Papers (dostęp: sierpień 2022 r.).

⁹ Obecnie ośrodek nosi nazwę ‘Centrum Badań Bliskowschodnich oraz Biblioteka na Rzecz Badań Bliskowschodnich im. Aziza S. Atiyi’.

¹⁰ Jest to biblioteka obecnie licząca ponad 4,5 mln książek i czasopism. Kolekcja orientalna nosi imię Aziz Atiya Library.

¹¹ Opracowano w części na niepełnym zestawieniu P.E. Walker, Aziz Atiya. A biography, w: *Medieval and Middle Eastern Studies of honor Aziz Suryal Atiya*, ed. by Sami A. Hanna, Leiden 1972, s. 9–15.

¹² A.S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, London 1934; recenzja arabisty J.H. Kramers, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, vol. 7 (1934), s. 683–686. Książkę wydano ponownie w 1978 w Nowym Jorku.

¹³ A. Atiya odwiedził wówczas Bułgarię, aby dokonać badań na miejscu stoczony walki.

¹⁴ Były to hasła: Nikopolis, Port Said, Al-Rabi ibn Yūnus, Raṭl, Rhodes, Al-Rawḍa, Rosetta; *The Encyclopædia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples*, ed. M.T. Houtsma, Leiden 1913–1938 — EI; drugie wydanie EI².

*Crusades in the Later Middle Ages*¹⁵. Publikacja została doceniona z racji użyteczności, wykorzystanych wszystkich orientalnych i europejskich źródeł, bibliografii, znakomych komentarzy oraz pieczołowitości autora. A. Atiya uważał, że terminu krucjat nie można odnosić jedynie do okresu 1095–1291, a należy go traktować jako wojny religijne pomiędzy chrześcijanami a muzułmanami w dłuższej perspektywie. Istotnie, praca ta stanowi ważny element w historiografii krucjat z racji kompetencji autora i rozległości badań. Kolejna, obszerniejsza publikacja A. Atiyi pojawiła się w 1943 roku. Było to wydawnictwo źródłowe *Kitāb Qawānīn al-Dawāwīn (Księga zasad dla ministerstw)*, autorstwa As'ada ibn al-Muḥaddaba Ibn Mammātī'ego (1149–1209)¹⁶, wezyra Egiptu z czasów sułtana Saladyna. W istocie jest to czterotomowe dzieło — liczące blisko 470 stron — ówczesny przewodnik po Egipcie, jego wsiach, osadach, systemach podatkowych oraz miarach i wagach wówczas stosowanych. W 1948 roku A. Atiya wydał dwutomowe wydawnictwo źródłowe, tym razem dotyczące pisarskiej aktywności koptyjskiego biskupa Aszmunein (łac. Hermopolis Magna), Sāwīrisa ibn al-Muqaffa'y (zm. 987): *History of Patriarchs of the Egyptian Church*¹⁷. Był to pierwszy z trzech tomów *Ta'rīḥ baṭārikat al-Kanīsa al-Miṣrīya*, serii zapoczątkowanej przez niemieckiego orientalistę z Tybingi, Christiana Friedricha Seybolda (1859–1921)¹⁸. W 1955 roku Atiya opublikował plon swej pracy sprzed kilku lat — *The Arabic manuscripts of Mount Sinai*¹⁹. Jest katalog obejmujący opis 1067 dokumentów (wraz z rodzajem materiału, wymiarami i datacją) i szesnaście ilustracji zabytków arabskich zmikrofilmowanych w klasztorze św. Katarzyny na Górze Synaj. W 1962 roku Atiya wydał liczącą 170 stron *The crusade. Historiography and bibliography* i *Crusade, commerce, and culture* na 280 stronach²⁰. Oba dzieła nie są ani wyczerpujące, ani nie wnoszą wiele do historiografii krucjat. Jest to chwilami dość osobliwe spojrzenie na czasy krucjat. Zdaje się, że A. Atiya zdawał sobie sprawę, iż jego monografie nie mogą i nie będą rywalizowały z publikacjami Stevena Runcimana.

¹⁵ A. Atiya, *The Crusades in the Later Middle Ages*, London 1938; recenzje — M.J. Tooley, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, vol. 9 (1939), s. 1116–1117 oraz A.A. Beaumont Jr., „The American Historical Review” 44 (1939), s. 600–601, Drugie wydanie New York 1965.

¹⁶ *Kitāb Qawānīn al-Dawāwīn*, [ed.] A.S. Atiya, al-Qāhirah 1943; A. Atiya, Ibn Mammātī, EI², Leiden 1971, s. 862–863. Reprint ukazał się we Frankfurcie nad Menem w 1992 roku z dodatkami tureckiego orientalisty Fuata Sezgina (1924–2018), który był profesorem historii naturalnej Uniwersytetu we Frankfurcie nad Menem.

¹⁷ Sāwīris ibn al-Muqaffa', *History of Patriarchs of the Egyptian Church*, edited with the translation. With the collaboration of Yassa Abd al-Masiha and O.H. E. Kh. Burmester], Le Caire 1943–1948.

¹⁸ Severus ben el Moqaffa', *Historia patriarcharum Alexandrinorum*, ed. Chr. F. Seybold, Beryti 1904.

¹⁹ A.S. Atiya, *The Arabic manuscripts of Mount Sinai. A hand-list of the Arabic manuscripts and scrolls microfilmed at the library of the Monastery of St. Catherine, Mount Sinai*. Foreword by W. Phillips, Baltimore 1955.

²⁰ A.S. Atiya, *The crusade. Historiography and bibliography*, Bloomington 1962 i tegoż *Crusade, commerce, and culture*, Bloomington 1962; recenzja — T.G. van Cleve, „The American Historical Review”, 68 (1963), s. 714–716. Drugie wydanie tej ostatniej książki — New York 1966. Ta publikacja została przetłumaczona na j. niemiecki jako „Kreuzfahrer und Kaufleute”, übers. Rudolf Bockholt, Stuttgart 1964.

Atiya był natomiast recenzentem publikacji S. Runcimana na łamach „Speculum”²¹. Wkrótce potem, w 1968 roku, Atiya opublikował swą najważniejszą książkę, która ukazała się za jego życia — *A History of Eastern Christianity*. Jest to zresztą jedyne jego dzieło przetłumaczone na język polski jako *Historia Kościołów Wschodnich*²². Książka jest wynikiem przemyśleń autora o historii Kościołów wschodnich. Pomysł jej napisania zrodził się w Nowym Jorku podczas wykładów w Union Theological Seminary. Publikacja składa się z sześciu części. Autor omówił chrześcijaństwo aleksandryjskie, koptów, Kościół etiopski, Kościół antiocheński, jakobitów, Kościół nestorian, Kościół Ormian, Kościół chrześcijan w Indiach Południowych, Kościół maronicki oraz Kościoły wymarłe. Rzecz jasna, najczęściej uwagi badacz poświęcił koptom, ukazując ich historię, losy pod rządami muzułmańskimi (tak arabskimi, jak i tureckimi), a także prezentując ich dokonania na rozmaitych polach kultury. Erudycyjna książka Atiyi ma wszelkie cechy solidnej syntezy, opartej na źródłach orientalnych oraz literatury przedmiotu zwłaszcza angielskiej, francuskiej i niemieckiej. Jest to podstawowa lektura każdego badacza historii Kościołów wschodnich. Zaletami tej publikacji są — aspekt literacki i bodaj najwyższe kompetencje jej autora. W 1969 roku Atiya przygotował rozszerzoną wersję (ponad 600 stron) *Catalogue Raisonné of the Arabic Manuscripts of Mount Sinai*²³.

Aziz Atiya został zaproszony do współtworzenia trzeciego tomu *A History of the Crusades* pod redakcją Kennetha M. Settona, gdzie napisał dwa rozdziały — I oraz XVIII, dotyczące krucjat w XIV wieku i skutków ruchu krzyżowego, co świadczyło, że został uznany za rzetelnego badacza w skali międzynarodowej²⁴.

Dziełem życia Aziza Atiyi była przygotowywana od czasu osiągnięcia wieku emerytalnego *The Coptic Encyclopedia*²⁵. Prace nad tym pionierskim pomysłem A. Atiya *de facto* rozpoczął w 1977 roku (planując około 4000 artykułów, ostatecznie około 2800 haseł) przy aktywnej współpracy żony Loli oraz środowisk uczonych koptyjskich, tak ze Stanów Zjednoczonych, jak i diaspory koptyjskiej z całego świata. Wśród nich znaleźli się m.in.: muzykolog Rāḡeb Moftah (1898–2001), egiptolog Sāmī Ḡarba (1893–1979), egiptolog Labib Habachi (1906–1984), Murād Kāmil (1907–1975) Muṣṭafā al-Fiqī (*1944) i Alī ad-Dīn Hilāl Dasūqī (*1950) oraz wielu uczonych z całego świata. Nie można zapominać o nastrojach politycznych w Egipcie

²¹ Zobacz recenzje A. Atiyi książek S. Runcimana — *A History of the Crusades Vol. I*, „Speculum” 27 (1952), s. 422–425 oraz *A History of the Crusades Vol. II i III*, „Speculum” 31 (1956), s. 403–407.

²² A.S. Atiya, *A history of eastern Christianity*, London 1968, wydanie polskie — *Historia Kościołów Wschodnich*. Przekład zbiorowy, Warszawa 1978. Na marginesie warto zauważyć, że to dzięki A. Atiyi rozposzechniło się pojęcie ‘kopt’, które wprowadził do j. angielskiego.

²³ *Catalogue Raisonné of the Arabic Manuscripts of Mount Sinai*. Complete analytical listing of the arabic collection preserved in the Monastery of St. Catherine on Mt. Sinai, vol. I, ed. Aziz Atiya, Alexandria 1970 (tytuł również w j. arabskim).

²⁴ *A History of the Crusades*, red. K.M. Setton, t. 3: *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, red. R.L. Wolff, H.W. Hazard, Madison 1975, s. 3–26, 647–666.

²⁵ D.T. Smart, *The Coptic Encyclopaedia Project*, „The Middle East Center Newsletter”, Salt Lake City 1986. Interesujący jest tekst żony Aziza Atiyi, Loli Atiya, która rzuciła nieco światła na życie i karierę małżonka oraz historię powstawania encyklopedii, zob. L. Atiya, *Foreword, The Coptic Encyclopaedia*, t. I, New York 1991, s. LIX–LX.

lat 70. i 80. XX wieku, kiedy Kościół koptyjski przeżywał okres represji ze strony władz egipskich, w trakcie pontyfikatu papieża Aleksandrii, Szenudy III (1971–2012). To wówczas koptowie z Egiptu uciekali najczęściej do Stanów Zjednoczonych, i jak się okazało, to ci religijni uchodźcy walnie przyczynili się zbierania funduszy na realizację projektu A. Atiyi. Niestety, Aziz Atiya nie doczekał się realizacji swego zamysłu, umierając w czasie prac redakcyjnych jeszcze zanim ukazał się pierwszy tom. Stery tego wydawnictwa, dwa ośrodki — Uniwersytet stanu Utah i National Endowment for the Humanities — powierzyły jego żonie Loli, która podjęła się tego zadania, pomimo swego stanu zdrowia. Publikacja liczy osiem tomów, blisko 2400 stron (tekst w dwóch kolumnach), mapy oraz indeksy i została wydana w 1991 roku. W 1994 roku Uniwersytet stanu Utah postanowił uhonorować wysiłki redakcyjne Loli Aziz nadając jej doktorat honoris causa. Lola Atiya zmarła w 2002 roku i spoczęła obok męża. Na ich wspólnym grobowcu, wyryto ich imiona oraz tekst w języku angielskim i koptyjskim: „Blessed is the man whom thou chooseth, and causeth to approach unto thee, That he may dwell in thy courts”²⁶. W roku 2009 Claremont Graduate University przejęło prawa do wydawnictwa i zobowiązało się kontynuować prace nad wersją elektroniczną.

Na finalne dzieło Atiyi można spojrzeć przez pryzmat pragnienia ukazania tradycji oraz kultury koptyjskiej, która mimo wieków zakotwiczenia w świecie muzułmańskim, obroniła swoją tożsamość i niezależność, pokazując równocześnie wysoką odporność na działania kultury islamskiej. Atiya uważał, że przetrwanie enklawy koptyjskiej oraz ich dorobku domaga się szerokiej naukowej refleksji, aby te ich osiągnięcia utrwalić i spopularyzować w świecie nie tylko naukowym.

Zdzisław Pentek

²⁶ Jest to cytat z anglikańskiej wersji Biblii króla Jakuba, Księga Psalmów 65, 4.